

NADOMESTNI DENAR ŽELEZNIKARSKIH FUŽINARJEV*

Pri zbiranju in proučevanju raznega numizmatičnega materiala so mi že pred desetletjem prišli v roke zanimivi, motivno zelo različni kovinski žetoni oziroma kovaški boni, ki jih hranijo trije gorenjski muzeji.¹ Tematika se mi je zdela zelo zanimiva, zato sem si zadal nalogo, da raziščem to področje. Pri zbiranju podatkov sem obiskal vse tri muzeje.²

Od primerkov nadomestnega denarja so mi najprej prišli v roke kovinski boni kroparskih fužinarjev, nadalje boni iz Železnikov in končno sem zasledil, da so tudi pri Kranjski industrijski družbi (KID) tiskali papirnat zasilni denar. Pri iskanju gradiva v ostalih fužinarskih krajih na Gorenjskem (Trzinu, Bohinju in drugod) za sedaj nadomestnega denarja še nisem zasledil. Menim pa, da so fužinarji tudi v teh krajih uporabljali to vrsto denarja.

Na Savi na Jesenicah ter v drugih fužinah Zoisov in Ruardov so danes znani primerki denarnih bonov, nastali v 19. stoletju zaradi izredno slabega gospodarskega položaja fužinarjev. Vemo, da je bil čas sredi 19. stoletja izjemno težak, saj so bili železarski obrati zastareli, industrijska revolucija v zahodni Evropi pa je že krepko presegla tehnologijo gorenjskih fužinarjev. Iz virov, ki so mi na voljo, so znani pločevinasti kovaški boni iz Kroke in Železnikov ter zasilni denar, tiskan na papirju, ki ga je izdelala KID. Prav gospodarska situacija fužin v tem obdobju in socialni položaj kovačev in fužinarjev v gorenjskih obratih ter splošne družbene razmere so pogojevale nastanek nadomestnega denarja.

*

V 19. stoletju je bil položaj kovačev in drugih fužinarskih delavcev v Železnikih podoben tistemu v Kropi in drugod. Socialne razmere kovačev in delovni pogoji v vigenjcih pa so bili v Železnikih še težji, saj je trajal delavnik 14 ur, delali pa so samo ponoči. Tak režim dela se je v Železnikih ohranil do konca 19. stoletja. Kovaške družine so bile številne in so živele običajno v enem prostoru. Poleg tega so kovači zaslužili še manj kot v Kropi in to od 11 do 13 krajcarjev na dan. Nekaj več so zaslužili topilniški delavci, 30 do 35 krajcarjev na dan, kar pa je bilo še vedno veliko manj kot v Kropi. Tak zaslužek ni zadostoval niti za najnujnejše preživljanje, saj so bile cene živil veliko višje, kot je bila plačilna zmožnost teh delavcev.

Sredi 19. stoletja je bila med najpomembnejšimi lastniki fužin v Železnikih družina Plautzev, ki je imela štiristoletno železarsko tradicijo. Najboga-

* Vir: *Selška dolina v preteklosti in sedanjosti*. Dr. Marija Verbič: *Železarstvo in žebjarstvo v Železnikih v prvi polovici 19. stoletja*.

Leta 1991 sem v Železnikih s pomočjo g. Franca Konjarja odkril nekaj novih različic nadomestnega denarja, ki so ga kovali fužinarji v Železnikih. To pri objavi članka sedaj upoštevam in se g. Konjarju najlepše zahvaljujem.

tejša in največja družina pa so bili v tem času v Železnikih Globočniki. Drugi, manjši lastniki fužin pa so bili: v Zgornjih Železnikih Andrej Warl, Jožef Troyer, Lovrenc Boncelj, Janez Koblar, Jernej Šolar, Gregor Levičnik, Jožef Martinčič, Andrej Benedik, Jakob Preselj, Matija Tušar, Matija Gašperin, Leopold Frirenreich, Franz Luznar in Jože Gašperin; iz Spodnjih Železnikov pa sta nam znana brata Johan in Anton Globočnik ter Jožef Urbančič, Jožef Martinčič, Gregor Levičnik, Jožef Semen, Franc Koblar in Martin Jerala.³ Kot vidimo, so imeli nekateri posest v obeh delih Železnikov.

Sredi 19. stoletja se je zaradi istih vzrokov, kot smo jih navedli za druge kraje, tudi tod pojavil nadomestni fužinarski denar. Tudi tod so nekateri lastniki fužin delno izplačevali zaslužek delavcem s kovanimi pločevinastimi boni. Namen je bil isti kot v Kropi, Kamni gorici in na Jesenicah. Danes znani primerki iz Železnikov so torej iz istega časa in tudi po obliki sorodni tistim iz Kroepe. Osnovni žig na primerkih iz Železnikov je skoraj povsod enak. Zastopan je znani simbol 4 v kombinaciji z grško črko teta. Črka teta je v astrološkem koledarju pomeni število štiri.

Bog Merkur s caducéjem

Izvor in razlago tega simbola si moramo poiskati s pomočjo antične mitologije in njenih simboličnih upodobitev. Povezujemo ga z mitološkim zaščitnikom trgovcev Merkurjem, ki so ga upodabljali z značilnim caducejem – žezlom v obliki palice s krilci v roki. To žezlo se je zaključevalo na vrhu z razpletom dveh kač v obliki nezaključene osmice. Ta simbol osmice je v kasnejših obdobjih postajal vedno bolj stiliziran in je v srednjem veku, v obdobju gotike, postal znak za število 4.

Po drugi strani pa je znak v obliki arabskega števila 4 v astrološkem koledarju simbol planeta in božanstva Jupitra, ki je bilo v rimski mitologiji vrhunsko božanstvo in s tem ustanovitelj, ohranjevalec in zaščitnik vseh človeških dejavnosti, tudi železarstva in trgovine. Njegov simbol v podobi bliska so kot svoje zaščitno znamenje in znak nosile na čelu rimske legije. Simbol v obliki 4 pa so za svoje zaščitno znamenje prevzeli fužinarji, predvsem kovači, in ga zato dobimo tudi na medeninastem denarju –

kovinskih bonih. Tu se pojavlja v kombinaciji z začetnicami izdajateljev nadomestnega denarja, trgovskim zaščitnim znakom sidrom in drugimi simboli.

Poleg teh dveh glavnih simbolov so na bonih še drugi znaki: lok, kljuka ali število 7 in znak v obliki črke P, kar pa je delno tudi znak za količino (zajemalka?). Pojavlja se tudi črka B (št. 16 in št. 20) in dvoje kljukic, obrnjenih ena proti drugi (št. 21 in št. 22). Ti dodatni znaki verjetno pomenijo določeno vrsto živila oziroma količino živila. Manj verjetno pa je, da so se ti znaki nanašali na posamezne izdajatelje nadomestnega denarja. Razen teh primerkov, ki so kovani iz medeninaste pločevine, so vsi ostali iz plavljene železne pločevine ali pa so imeli kositrno prevleko, ki pa se ni vedno ohranila. Vsi so bolj ali manj kvadratne oblike, izstriženi iz pločevine, imajo pa tudi prirezane vogale. Danes ohranjeni in znani primerki ter njihove variante so:

1. Bon z žigom v obliki števila 4 in črke teta. Velikost 23×20 mm, debelina 0,25 mm, teža 1,03 g.
2. Bon z enakim žigom. Različen je zaradi manjših dimenzij, velikost 20×19 mm, debelina 0,23 mm, teža 0,99 g.
3. Bon z enakim žigom in dodatnim znakom v obliki loka pod črko teta. Velikost 22×23 mm, debelina 0,25 mm, teža 1,02 g.
4. Bon z enakim žigom in dodatkom kot prejšnji. Je slabše izdelan. Velikost 21×21 mm, debelina 0,24 mm, teža 1,17 g.
5. Bon z enakim žigom in dodatkom kot prejšnji. Varianta ima manjše dimenzije. Velikost 18×15 mm, debelina 0,20 mm, teža 0,58 g.
6. Bon z osnovnim motivom 4 in črko teta, ki pa ima razcepljene konce. Spodaj je kot dodatek vtisnjen znak v obliki ležeče črke P (znak za količino?). Velikost 24×23 mm, debelina 0,23 mm, teža 1,16 g.
7. Bon z enakim žigom kot pod št. 1 in št. 2, le da je žig premaknjen. Velikost 20×19 mm, debelina 0,24 mm, teža 1,01 g.
8. Bon z enakim žigom kot pri št. 6, s kositrsko prevleko. Velikost 20×20 mm, debelina 0,2 mm, teža 1,19 g.
9. Bon z osnovnim žigom in spodaj pridanim znakom v obliki sedmice. Velikost 20×20 mm, debelina 0,25 mm, teža 1,08 g.
10. Bon z osnovnim žigom in dodatnim znakom v obliki loka. Velikost 21×21 mm, debelina 0,25 mm, teža 1,12 g.
11. Bon ima le osnovni žig in ostanke kositrne prevleke. Velikost 20×20 mm, debelina 0,25 mm, teža 0,94 g.
12. Bon z enakim žigom kot prejšnji in s kositrno prevleko. Velikost 25×23 mm, debelina 0,20 mm, teža 0,87 g, varianta večjih dimenzij.
13. Bon z osnovnim motivom žiga in dodatnim znakom (lok) spodaj. Ima kositrno prevleko. Velikost 24×23 mm, debelina 0,20 mm, teža 0,80 g.
14. Bon z istim žigom kot prejšnji. Izstrižen je diagonalno in ima kositrno prevleko. Velikost 24×23 mm, debelina 0,21 mm, teža 0,73 g.
15. Bon z osnovnim motivom žiga in dodatnim znakom v obliki sedmice ali kljuka. Ima kositrno prevleko. Velikost 24×21 mm, debelina 0,30 mm, teža 1,34 g.
16. Bon z žigom, ki je sestavljen iz črke B, na gornji strani pa ima par ostro zaključenih kljukic, kar verjetno simbolizira količino ali vrsto živila. Kovan je iz medeninaste pločevine. Velikost 24×20 mm, debelina 0,20 mm, teža 1,19 g.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

Vsi boni so iz zasebne zbirke Dušana Prešerna, fotografiral Franc Črv z Jesenic.

17. Bon z žigom, ki ga tvori štirica (4) in črta pod njo. Spodaj sta vtisnjeni še začetnici I.G. Monogram je bil vtisnjen naknadno in to vsaka črka posebej, kajti pri variantah tega bona so med črkama različne razdalje. Izdelan je iz medeninaste pločevine. Velikost 25×25 mm, debelina 0,40 mm, teža 2,18 g.

18. Bon z žigom, ki ga predstavlja sidro z zaključkom črke Q na vrhu. Levo je vtisnjena črka I. in desno G., spodaj pa število 20, kar pomeni vrednost 20 krajcarjev. Izdelan je iz medeninaste pločevine. Velikost 25×23 mm, debelina 0,80 mm, teža 3,79 g.

19. Bon z osnovnim žigom kot pri št. 16 s priznakom P. Velikost $22 \times 19,5$ mm, debelina 0,12 mm, teža 0,56 g.

20. Medeninasti bon z osnovnim žigom GL in priznakom obrnjenega B. Velikost 25×21 mm, debelina 0,16 mm, teža 0,80 g.

21. Medeninasti bon z osnovnim žigom GL in priznakom (spodaj) v obliki ostro zaključene kljukice in obrnjenim P v ležeči legi. Velikost 24×22 mm, debelina 0,20 mm, teža 1,06 g.

22. Medeninasti bon z osnovnim žigom GL in priznakom v obliki ležečih, nasproti si postavljenih kljukic z ostrim zaključkom, ki dajeta videz črke Z. Velikost 26×23 mm, debelina 0,34 mm, teža 1,74 g.

23. Medeninasti bon z osnovnim žigom GL in priznakom v obliki črke P. Velikost 23×21 mm, debelina 0,21 mm, teža 0,88 g.

24. Medeninasti bon z osnovnim žigom GL in priznakom P ter piko. Velikost 23×23 mm, debelina 0,34 mm, teža 1,53 g.

25. Železni bon s kositrno prevleko z osnovnim žigom v obliki števila 4 in črka teta s priznakom ostro zaključene kljukice. Velikost 20×22 mm, debelina 0,50 mm, teža 1,09 g.

26. Železni bon z enakim osnovnim žigom v obliki števila 4 in grška črka teta. Velikost 17×21 mm, debelina 0,45 mm, teža 0,96 g.

27. Železni bon z enakim osnovnim žigom. Velikost 19×21 mm, debelina 0,45 mm, teža 0,93 g.

28. Železni bon z enakim osnovnim žigom. Velikost 18×21 mm, debelina 0,40 mm, teža 0,93 g.

Boni pod zaporednimi številkami 1, 2, 3, 11, 12 in 25, 26, 27 so iz železne pločevine in so bili po vsej verjetnosti pokositreni. Vsi imajo enake osnovne žige, ki pa se v izvedbi razlikujejo (varianete).

Primerka nadomestnega denarja v obliki pločevinastih bonov pod zaporednima št. 17 in 18, ki imata vtisnjeni monogram I.G., moremo brez pomisleka pripisati fužinarski družini Globočnikov, in sicer Ivanu (Johanu), Globočniku. Ta je v drugi polovici 19. stoletja v Železnikih pridobil večino fužinarskih deležev. Leta 1858 je zgradil valjarno za paličarsko železo in izvedel več izboljšav na plavžih in pečeh. Vsekakor je za to potreboval precej prostega kapitala, kar je bil glavni razlog za pojav nadomestnega denarja.

Naslednji železnikarski fužinarski podjetnik, ki je koval sredi 19. stoletja nadomestni denar, je bil Lovrenc Boncelj. Njegovi obrati so se nahajali v Zgornjih Železnikih. Njemu bi lahko pripisovali bon pod št. 16 s črko B kot začetnico priimka. Predpostavka pa je malo verjetna, ker se enaka črka B pojavlja pri nedvomno določenemu bonu pod št. 20, ki pripada Gregorju Levičniku.⁴

Vse druge kovinske bone, ki imajo osnovni motiv žiga štirice (4) in črke teta z že omenjenimi dodatnimi znaki, pa moremo najverjetneje pripisati fužinarski družini Plautzev. Za to govori tudi dejstvo, da so bili vsi do sedaj znani primerki teh bonov najdeni v hiši, ki je nekdaj pripadala tem fužinarjem.

Zadnji predstavnik te družine, ki je tudi dal kovati nadomestni denar, je bil Johan Plautz.⁵

Primerke medeninastih bonov (št. 20–23) moramo pripisati fužinarskemu podjetniku Gregorju Levičniku, ki je gospodaril v prvi polovici 19. stoletja in je imel svoje fužinarske deleže v Zgornjih in Spodnjih Železnikih.

Zaključimo lahko z ugotovitvijo, da se je nadomestni denar kot poseben fenomen pojavil z nastankom tako imenovanih »kašt«, ki so jih lastniki fužin ustanavljali za preskrbo svojega delavstva in svoj lastni dodatni dobiček.

Kašte so oddajale živila po svojih cenah, bodisi za plačilo v denarju ali pa za bone, ki so jih lastniki izplačevali delavcem kot predujem na še neizplačano zasluženno mezdo. Kot pričajo ohranjeni dokumenti,⁶ so se prve kašte in tako imenovani »žitni denar« pojavile v Bohinju že v 18. stoletju. Kdaj natanko pa se je to zgodilo, nam ni znano in tudi primerki tega nadomestnega denarja se nam niso ohranili. Med ohranjenimi primerki so se sredi prve polovice 19. stoletja pojavili najprej tisti iz Železnikov, ki jih pripisujemo Plautzem, sredi in v drugi polovici 19. stoletja pa so nastali v Železnikih in Kropi. Nazadnje pa je KID ob svoji ustanovitvi izdala še svoje papirnate primerke nadomestnega denarja.

Kdaj je ta vrsta »denarja« izgubila svoj pomen in aktualnost, ni natanko znano. V Kropi se je to najverjetneje zgodilo z nastankom zadruga Plamen leta 1894, drugod pa s prvo svetovno vojno, oziroma ob propadu posameznih podjetnikov, ki so ta plačilna sredstva izdajali.

S tem zapisom smo podali pregled vseh danes znanih tipov in variant nadomestnega denarja. Nadaljnje raziskave bodo nedvomno podrobneje osvetlile in dopolnile to vejo numizmatike. S tem bomo še podrobneje spoznali težak socialni položaj kovačev in drugih kovinarskih delavcev ter agonijo gorenjskih fužin v času industrijske revolucije v 19. stoletju.

O p o m b e

¹ Nadomestni denar gorenjskih fužinarjev hranijo: Tehniški muzej Železarne Jesenice, Kovaški muzej v Kropi in muzej v Železnikih.

² Na tem mestu se delavcem iz teh muzejev najlepše zahvaljujem za prijaznost in pomoč.

³ Ivan Globočnik je skupaj z bratom Antonom leta 1850 prevzel od očeta Jakoba obsežno fužinarsko posestvo. Ta rod izvira iz sredine 17. stoletja in je bil njegov začetnik Jurij Globočnik. Vrhunec je ta družina dosegla v drugi polovici 19. stoletja z Ivanom Globočnikom, ki je bil izdajatelj nadomestnega denarja.

⁴ Kot možnega lastnika moramo omeniti tudi fužinarja Andreja Benedika, kar pa skoraj ni verjetno, kajti ta je imel v tem času le en fužinarski delež.

⁵ Ta fužinarska družina s štiristoletno železarsko tradicijo je sredi prve polovice 19. stoletja zašla v hudo krizo in je kasneje razprodala svoje deleže.

⁶ Ivan Mohorič, *Zgodovina Železarne Jesenice II*, 1954, 79 s. (tipkopis).